

XVII ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ԹՈՒՐԶ-ԻՐԱՆՄԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ԼՈՒՄԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Թուրք-իրանական հարաբերությունների և երկարատև պատերազմների պատժառնությունը, որն ընդգրկում է ամբողջ XVI դարը և XVII դարի առաջին կեսը, զգալի զիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես Արևելքի պատմությունում ուսումնասիրողների համար:

Այդ երկու երկրների պատմության առանցքային նշանակություն ունեցող հիմնահարցերը իրենց արտացոլումն են գտել մասնա հայ պատմիչների երկերում: Հետևաբար կարելի է առանց վարանելու արձանագրել, որ հայկական աղբյուրների պատմագիտական մտքի ներդրումը իրանագիտության և թուրքագիտության ուսումնասիրության ոլորտում խիստ մեծ է և անուրանալի:

Իրանի և Թուրքիայի հարաբերությունների լուսարանման ասպարեզում հայկական աղբյուրների ներդրումը իսկապես ծանրակշիռ է, քանզի հայկական աղբյուրները օտարալեզու աղբյուրների հետ միասին անվիճելիորեն զբաղեցնում են իր պատվավոր առաջնային դերը: Նշենք, որ հայ պատմագրությանն ընդհանրապես բնորոշ են հետաքրքրության ծավալում շրջանակներ, հարցադրումների խորությունը և դրանց պատասխանների անաչառությունը:

XVII դարում հանդես եկան այնպիսի նշանավոր պատմիչներ ինչպիսիք են՝ Առաքել Դավրիժեցին, Գրիգոր Դարանաղցին, Ջաքարիա Քանաքեռցին և ուրիշներ: Իրենց առջև խնդիր դնելով շարադրելու հիմնականում հայոց պատմությունը, հայ պատմիչները սակայն իրենց թողած հարուստ ժառանգության մեջ զետեղում են մասնատարբեր ժողովուրդներին ու ազգերին վերաբերող րազմարևույթ նյութեր, անում այլոց պատմական անցքերին վերաբերող ուշագրավ գնահատականներ ու եզրահանգումներ: Ուստի պատահական չէ օտար ուսումնասիրողների հետաքրքրությունը հայկական աղբյուրների նկատմամբ: Նման մոտեցումը թերևս օրինաչափ է և պայմանավորված է իրատեսական առարկայական գործոններով: Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի պատմության հիմնահարցերի համակողմանի ուսումնասիրության միտումը սերտորեն առնչվում է հայ պատմագրության զարգացման հետ: Նման պայմաններում հայկական աղբյուրները ձեռք են բերում նոր ձև ու բովանդակություն: Հայ պատմագրության հետաքրքրությունը պայմանավորված է ոչ միայն երկու հարևան ժողովուրդների հետ ունեցած դարավոր պատմական կապերով, այլև նրանց միջև հաստատված քաղաքական հարաբերությունների զարգացման համագամանքով: Հայ պատմագրությունը եղնում է հայոց պատմության մեջ Թուրքիային ու Իրանին հատկացված նշանակալի դերից, նրանց ռազմաքաղաքական դիրքորոշման վճռորոշ պարագայից, որն անշուշտ ոչ պակաս կարևոր խթանիչ գործոն է թուրք-իրանական հարաբերությունները լուսարանելու ուղղությամբ: Նման ոլորտում խիստ կարևոր է հայկական աղբյուրների նշանակությունը, որոնց բնորոշ հատկանիշներից է այլ երկրներին ու ժողովուրդներին վերաբերող հարուստ նյութի ընդգրկումը: Ղ. Ալիշանի արտահայտությամբ՝ «Օտարք ոչ միայն նոր ծանօթություններ գտնում ենրայոց քով, այլ և իրենց արդեն ունեցածին լրումն և ուղղագրութիւն սխալանաց»:¹ Հայկական աղբյուրները զերծ են պալատական ներքողական պատմագրությանը բնորոշ թերություններից ու կողմնակալությունից:

XVI դարասկզբին սախական մայրցամաքում տանելով մի շարք խաշոր ռազմական հաղթանակներ՝ Օսմանյան կայսրությունը նվաճեց հսկայական տարածքներ և վերածվեց Մերձավոր Արևելքի հզոր տերության: Մակայն սուլթանին լուրջ անհանգստություն էր պատճառում իր անմիջական հարևանի՝ Սեֆյան Իրանի հզորացումը և քաղաքական կշռի մեծացումը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ու Անդրկովկասում:

Այդ ժամանակաշրջանից սկսած՝ երկու հարևան երկրների միջև սկսում է ընթանալ լարված ռազմաքաղաքական պայքար՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում գերիշխանություն ձեռք բերելու նպատակով:

¹ Ղ. Ալիշան, Հայտադրություն, Վենետիկ, 1901, մաս Ա, էջ 14:

XVII դարում թուրք-իրանական պատերազմների երկար շարանը միառժամանակ դադարեց 1639թ. կնքված հաշտության պայմանագրով, որն ըստ էության միակողմանի ակտ էր՝ թելադրված շահ Մեֆիին հաղթանակած սուլթան Մուրադ IV-ի կողմից:²

Այդ խաղաղությունը միակ մպաստավոր եղավ Թուրքիայի և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի համար, որի տնտեսական կյանքի հիմքերը խախտվել էին ոչ միայն տևական արտաքին պատերազմների, այլև 1595-1628թթ. ընթացքում պարբերաբար կրկնված ու ծավալված ջախջիների ասպատամբությունների պատճառով:

Գրիգոր Դարանաղցին վշտով է գրում այդ ասպատամբությունների հետևանքների մասին, նշում է, որ երկրում վերացել էր դատն ու դատաստանը, տիրում էր կատարյալ անիշխանություն. «Չորս պատռուս մի զմիոյ կնի եղեն ի վերայ ամենայն աշխարհացն, սով եւ մահ եւ սուր եւ գազանակերություն, որ շատ մարդակերությիւն եղեն»:³

Դարանաղցին նշում է, որ սուլթան Մուհամմադի անգործության պատճառով պարսից Շահ Աբաս Ա-ն մեկ տարում քաղում քաղում քաղում քաղում էր մահ 1599 երաշտի և 1600թ սովի մասին. «Բազումք մեռանէին ի տատկութենէ սովոյն, անկեալ լինէին դիակունք թէ ի գեղս, թէ քաղաքս, թէ յանցս ճանապարհաց եւ ոչ որ էր որ թաղեր գնոտա»:⁴

Նրա «Ժամանակագրությունը» հարուստ ու արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև XVII դարում թուրքական պետականության հիմքերը խաթիւող ջախջիների շարժման վերաբերյալ, այն կարևոր աղբյուր է Թուրքիայի XVII դարի առաջին կեսի և հատկապես 30-ական թվականների իրադարձությունների՝ ենիչերիների ասպատամբության, սուլթան Մուրադի դեմ դավադրության ու դրա ճնշման, կառավարման արատավոր քաղքերի, աղբյուրների հարաբերությունների և այլնի մասին:

1639թ. Հայաստանը հերթական անգամ բաժանվեց երկու բռնակալական պետությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Մեֆյան Իրանի միջև: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր զավթած հատվածում հատուտել էր իր վարչատնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունները, որոնք իրենց բնույթով ըստ էության շատ չէին տարբերվում միմյանցից:⁵ Երկուսում էլ իշխում էին ռազմաֆեոդալական անիշխանությունն ու անօրինակամբությունը, կամայականությունն ու բռնությունը:

XVII դարը նշանակալից քաղաքական աղետալի անցքերի և խոշոր տեղաշարժերի փոթորկանալի մի ժամանակաշրջան էր: Միաժամանակ այն նաև տնտեսական ու մշակութային կյանքի աշխուժացման շրջան էր: Այդ խմաստով այն անվանվում է հարաբերական վերականգնման, վերակենդանացման դար, որին մակտրոդ էր ավերածությունների, սովի, գերեվարության մի հարյուրամյակ: Պատմաբան էին դուրս եկել երկու ասիական հզոր տերություններ՝ Մեֆյան Իրանն ու Օսմանյան Թուրքիան, որոնց միջև տասնամյակներ շարունակվող ռազմական գործողությունների ընթացքում ավերակվում էին Հայաստանի և հարևան երկրների ընդարձակ շրջաններ, իսկ բնակչությունը ենթարկվում կոտորածի և գերեվարության:⁶

Մեֆյանների և օսմանցիների լուրջ մտով բռնկվեց XVII դարի սկզբին, երբ Իրանը, հասնելով տնտեսական ու քաղաքական որոշակի վերելքի, մոր թափ հաղորդեց իր պայքարին ընդդեմ վաղեմի թշնամու: Ռազմական գործողությունների թատերաբեմը կրկին Հայաստանն էր: Քաղաքական ու տնտեսական ծանր կացությունն իր կնիքն էր դնում կյանքի բոլոր բնագավառների վրա: Հայաստանում տիրում էր համատարած անկումային վիճակ, ոչ միայն նյութական, այլև մտավոր ոլորտներում: XVII դարի առաջին տասնամյակներից այդ պատկերը որոշ չափով փոխվում է, վերակենդանանում է հայ պատմագրությունը՝ ի դեմս Առաքել Դավրիժեցու: Նման պայմաններում Դավրիժեցի պատմագրի ծնունդը օրինաչափ ու անհրա-

² Վ. Բ. ա. յ. ք. ղ. յ. ա. ն, Թուրք-իրանական հարաբերությունները 1900-1914թթ., Եր. 1974, էջ 67:

³ Լ. Բ. ա. յ. ա. ն, Դավազմեր Հայաստանի XIV-XVIII դդ. պատմագրության, Եր., 1984, էջ 60:

⁴ Ժամանակագրություն Գրիգոր Կարդաղյեցի Կամախեցու կամ Դարանաղցու, հրատարակեց Մուրադ Կարդապետ Նշանեան, Երուսաղեմ, 1915, էջ 13 (այսուհետև՝ Դարանաղցի):

⁵ Նույն տեղում, էջ 35-36:

⁶ Հ. Մ. ի. զ. յ. ա. ն, Հովհաննես Միրզա Ջուղայեցի, Եր., 2001, էջ 13-14:

⁷ Լ. Դ. ա. ն. ղ. յ. ա. ն, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Մեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Եր. 1978, էջ 9:

ծնշտ երևույթ էր և նրա «Պատմությունը» օրգանական շարունակությունն էր սկսված նորոգությամբ:⁸ Նշված ժամանակաշրջանում հանդես եկան նաև այլ պատմիչներ ու ժամանակագիրներ, սակայն նրանց երկերը ո՛չ բովանդակությամբ և ո՛չ մանավանդ իրենց պատմագրական արժանիքով չունեցան Դավրիժեցու երկի մեծությունը: Դավրիժեցին եղավ հայ միջնադարյան հարուստ պատմագրության վերջին խոշոր երախտավորը: Պատմիչը հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում մասնավորապես Իրանի պատմության վերաբերյալ: Պատահական չէ, որ որոշ ձեռագրերում այս երկն անվանվում է «Պատմութիւն Պարսից թագավորացն»:⁹

Դավրիժեցու աշխատությունը հիմնականում նվիրված է Հայաստանի և հարևան երկրների /հատկապես Իրանի և Թուրքիայի/ քաղաքական պատմությանը: Հեղինակը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում բուրք-իրանական ռազմական գործողությունների մասին: Այն կարևոր աղբյուր է նաև Պարսկաստանի և Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության ուսումնասիրման, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական հիմնահարցերի հետազոտման համար: Դավրիժեցու երկը ստուգապատում աղբյուր է հատկապես նշված երկրների այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների ուսումնասիրության համար: Հանգամանորեն են մեք-կայացված պատերազմական գործողությունները և դրանց կործանարար հետևանքները Անդրկովկասյան ժողովուրդների համար:

XVII դարի պատմագիրներից է նաև Ջաքարիա Քանաքեռցին, որն իր երեք մասից բաղկացած «Պատմագրությունը» սկսում է Արշակունիների իշխանության հաստատումից և հասցնում մինչև 1699թվականը: Շարադրված նյութը հավասարաբեռն չէ: Առաջին գլուխը բովանդակությամբ խիստ սղոքատ է և պարունակում է քաղաքի վաստակն սխալներ: Նրա գրքի հիմնական և արժեքավոր մասը XVII դարի պատմությունն է, որն այդ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար ուշագրավ նյութեր է պարունակում:

Նշված ժամանակաշրջանի Թուրքիայի և Իրանի պատմության ուսումնասիրության ոլորտում իր ուրույն տեղն ունի XVIII պատմագիր Խաչատուր Ջուղայեցու «Պատմութիւն Պարսից» երկը, որի էջերում հավաքվել ու շարադրվել են հարևան երկրների պատմության վերաբերյալ հայկական պատմագրական հուշարձաններում ամբարված բոլոր տեղեկությունները:¹⁰

XVII դարի արևմտահայ ազգային և հասարակական կյանքում մեծ դեր է կատարել հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան և գրող Երեմիա Գեղեքի Զյուռուրճյանը:¹¹ Զյուռուրճյանի պատմական երկերից ժամանակագրական ստույծով առաջինը «Պատմութիւն համառոտ Դճ տարույ օտմանցոց թագաւորացն» աշխատությունն է, որտեղ արված է Օսմանյան կայսրության 400 տարիա պատմությունը՝ սկսած հիմնադրումից, մինչև պատմագրի ապրած օրերը: Այն գրված է չափածո: Երկում շարադրված է Օսմանյան կայսրության կարևոր իրադարձությունների պատմությունը, նկարագրված են կայսրության վարած պատերազմները Արևմուտքում և Արևելքում: Արժեքավոր ու արժանահավատ նյութ է պարունակում XVI-XVII դարերում Թուրքիայում գոյություն ունեցող վարչակարգի, հարկային համակարգի, սուլթանների վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ: Առանձնապես ընդգծված ձևով են տրված պարբերաբար կրկնվող զինվորական խռովություններն ու ապստամբությունները, բացահայտված են նաև դրանց պատճառները: Զյուռուրճյանը ցույց է տվել կայսրության ներքին քաղաքականության, արտաքին պատերազմների, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու պետական ամբողջ համակարգի ճգնաժամային վիճակը:

XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքական հիմնական ուղղությունները, որ երևան էին եկել դեռևս Մուլեյման Ա-ի օ-

⁸ Լ. Դ ա ն ե ղ յ ա ն, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Եր. 1978, էջ 11:

⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. N 2271 էջ 214ա: /այտաիտել՝ Մատենադարան/

¹⁰ Ա. Գ ա ս ա բ յ ա ն, Խաչատուր Ջուղայեցու աշխատությունը որպես Պարսկաստանի պատմության ուսումնասիրման սկզբնաղբյուր, ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 4, Գյումրի, 2001, էջ 102-103:

¹¹ Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 210:

րոք, մնացել էին նույնը: Դրա հետևանքներն էին մինչև 1639թ. ականձ գրեթե անընդմեջ պատերազմները Իրանի դեմ՝ առևտրական ճանապարհների, Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Իրանի վրա վերահսկողություն սահմանելու համար:¹²

Շահ Աբաս Ա-ն համբերությամբ սպասում էր քաղաքական համգամանքների փոփոխությանը: Թուրքիայում սկսվել էր անիշխանության շրջան: Նման դրությունը փայլուն կերպով պարզաբանում էր ակամատես ժամանակագիրներից մեկը՝ Գրիգոր Դարամաղցին, «Եւ այդ ի վերամալ թուականութեան ազգիս մերոյ հայկազգի» ՌԽԴ (1595) մեռաւ տալթան Մուրադն, որ քսան և մի տարի թագաւորեաց և մատաւ որդիւն իւր՝ Մուլթան Մուհամմատն, որ է այժմ ի մերում ժամանակի, որ իբրև զհայրն իւր չունի փոյթ և հոգ վասն աշխարհի շինութեան»:¹³

Ինչ վերաբերում է Իրանի արտաքին դրությանը, ապա այն հիմնականում առանձնանում էր նրանով, որ Շահ Աբասը Թուրքիայի դեմ պատրաստվում էր պատերազմի նաև դիվանագիտական ճանապարհով և ամեն ջանք գործադրում էր դաշնակիցներ գտնելու և հակաթուրքական ռազմա-քաղաքական միություն ստեղծելու համար: Նշված ժամանակաշրջանում Սեֆյան պետության միջազգային դրությունը բարվոք էր, և նրա հարաբերությունները եվրոպական երկրների հետ բարեկամական էին:

Դեսպաններ փոխանակելով ռոբենկների, Ռուսստամի և արևմտաեվրոպական երկրների (Իսպանիա, Պորտուգալիա, Գերմանիա, Իտալիա և այլն) հետ Շահ Աբասը ձգտում էր նաև զարկ տալ արտաքին առևտրին: Այդ ասպարեզում Շահ Աբասը առաջնորդվում էր եվրոպական երկրներին սիրաշահելու սկզբունքով՝ անվարան զիջումներ անելով և արտոնություններ շնորհելով այդ երկրների ներկայացուցիչներին:¹⁴

Եվրոպական պետություններն էլ ձգտում էին նման քայլացական վերաբերմունքն օգտագործել իրենց հետագնա նպատակների իրականացման համար, մասնավորապես առևտրի և Իրանում կաթոլիկություն տարածելու ասպարեզում: Այստեղևրդեմ, եթե առևտրի զարգացման ուղղությամբ Շահ Աբաս Ա-ն հասավ որոշակի հաջողությունների, ապա հակաթուրքական միություն ստեղծելու ուղղությամբ նրա ջանքերն անցան ասպարեզում:

Շահ Աբաս Ա-ի օրոք (1587-1629թթ.) Սեֆյան տերությունը մտավ զարգացման նոր փուլ և հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Սակայն կենտրոնացված պետություն ստեղծելու և ֆեոդալական արոխվածությունը վերացնելու խնդիրը Սեֆյան կառավարությանը չհաջողվեց լիովին իրագործել: Չնայած այս ամենին՝ Թուրքիայի դեմ պատերազմի մախսուրյակին Շահ Աբասը դեռևս հույսեր էր կապում Եվրոպայի հետ: Նա զգալի հաջողություններ չունեցավ հատկապես Անդրկովկասում, որի ժողովուրդները դժգոհ էին օսմանցիների վարած քաղաքականությունից և ապավինում էին պարսիկների աջակցությանը: Շահը սիրով օգտագործում էր նրանց դժգոհությունները իր ծրագրերի իրականացման համար, քանզի ընտրված պահը խիստ նպաստավոր էր:

Անշուշտ, պատերազմի հաջող ելքը կախված էր Թուրքիայի վիճակից, որն արդեն կանգնած էր քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամի շեմին:¹⁵ Թուրքիայի ներքին ճգնաժամը հետևանքն էր նրա ռազմատվառական համակարգի քայքայման, որի մախսանշանները երևան էին եկել դեռևս XVI դարի առաջին կեսին: Թուրքիան աստիճանաբար կորցնում էր նաև երրորդի ռազմական հզորությունը և ռազմական գործողություններում սկսեց պարտություններ կրել: Օսմանյան կայսրությունը ծվառվում էր ներքին երկպառակությունների, կենտրոնախույս շարժումների, պալատական հեղաշրջումների, բանակում տեղի ունեցող խռովությունների պատճառով: Փաստորեն XVII դարի սկզբին, երբ Իրանը պատրաստվում էր Օսմանյան կայսրությունից վերտռին հետգրավել իր զիջած տարածքները, վերջինս բարդ իրավիճակ էր ապրում և՛ ներքին և՛ արտաքին բնագավառներում:

Լուրջ մախսապատրաստություններից հետո Շահ Աբասն առանց սպասելու այլ պետությունների հետ դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքին ու արդ-

¹² Մ. Հ ա ղ ա թ յ ա ն, *Թուրքիայի պատմության ուղիագծեր*, Եր., 1986, էջ 100:

¹³ Դ ա բ ա մ ա ղ ց ի, էջ 13-14:

¹⁴ Լ. Դ ա մ ե ղ յ ա ն, *ճշվ.աշխ.*, էջ 52:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 53:

յունքներին, օգտվելով Թուրքիայի ներքին ու արտաքին ծանր վիճակից, չեղյալ հայտարարեց 1590թ պայմանագիրը և սկսեց պատերազմը:¹⁶

Երեմիա Զյուռուրճյանը խոսելով Շահ Աբասի արշավանքների մասին գրում է.

Հույ կղզայի Սիհրիսպանի
գայ Շահ Ապաս՝ զգօրս առաքեալ,
Երկու հազար ամձիկնք Պարսից
յայն վայր ի մարաղն կոտորեալ:¹⁷

Դեռ մինչ 1590թ հաշտությունը թուրք-իրանական պատերազմների ընթացքում քայքայվել էր անդրկովկասյան երկրների տնտեսությունը, կասեցվել արտադրողական ուժերի զարգացումը և հասարակական կյանքի առաջընթացը: Ներխուժելով Անդրկովկաս և Ատրպատական, թուրք զավթիչները մեծ վնասներ էին պատճառում խաղաղ բնակչությանը. «...Սուլթան Մուրատս առաքեաց քազում զօրս ի վերայ Պարսից աշխարհին և էսա զԹալիզ և զԵրևան, զԳանջայ, և զԱրշար, և զՇահախի, մինչ ի դռն Ալանաց... է, /30/ աուր ճանապարհ զլայնութիւնն և զերկայնութիւն աիրեաց աշխարհացն, ժն /15/ ամ հեծելակոխ եղեալ ի սովու և ի սրոյ քազումք երկիր ասերեցան...» հաղորդում է Դավրիժեցին:¹⁸

Ժամը հասունացել էր Իրանի համար՝ իրագործելու իր վաղեմի ծրագիրը, Թուրքիայից ետ խլելու իր զիջած տարածքները՝ Անդրկովկասյան երկրներն ու Ատրպատականը, կամ ինչպես սրբախիկներն էին արտահայտվում՝ «ժառանգական հողերը». «...Ինքնակալ թագաւոր քազում զօրօք եկեալ զհայրենի աշխարհն իւր խնդրէ...»:¹⁹

Իրանական պատմագրության պաշապանած այս տեսակետը միտում ունի արդարացնելու Շահ Աբասի արշավանքների նվաճողական բնույթը:²⁰ Սակայն «ժառանգական հողերի» դրույթը միակը չէր այդ արշավանքներն արդարացնելու հարցում: Առաջ է քաշվում նաև իրանաթուրքական հակամարտությունների գործոնը և փոքրեր են արվում այդ արշավանքները ներկայացնել իբրև «փրկություն» տեղի ժողովուրդների համար: Դավրիժեցու տվյալները հնարավորություն են ընձեռում եերքելու նման միտումները՝ ընդգծելով այդ արշավանքների զավթողական բնույթը և ավերիչ դերը: Մեր կարծիքով էիմանականը և էականը այդ երկրների քախման մեջ Անդրկովկասում և Ատրպատականում տնտեսական ու քաղաքական գերիշխանության հասնելու ձգտումն էր:

Շահ Աբասը 1603թ. նոր պատերազմ սկսեց: Ամենից առաջ հարձակման անցավ Ատրպատականի վրա՝ ունենալով համապատասխան պատրվակներ, ինչպես օրինակ՝ թուրքերի կողմից շրջակա բնակավայրերը ասպատակության ու կոտորածի ենթարկելը և այլն: Իրանական բանակի անակնկալ հարձակումն ապահովեց նրա հաջողությունը: Այս հարձակումով սկսվեց թուրք-իրանական պատերազմների երրորդ շրջանը. «...Բնալ ոչ գիտացեալ զօրքացն Օսմանցուց զգալն Պարսից, քանզի ոչ թէ ի քազում, այլ ի տակաւ աուրս եհաս ի Թալիզ»:²¹ Իրոք արշավանքն իրականացվել է խիտո գաղտնի. «Իհարկե, այս հարցում պետք է զգույշ լինել, որպեսզի... այս բոլորը խիտո գաղտնի պահվի, և հաղթական դրոշմների առաջամալու մասին օսմանցիք տեղեկություն չունենան»:²²

Ինչպես նշում է Դավրիժեցին, շահի բանակը սկզբում արշավեց Թավրիզի վրա, քայք տեսնելով, որ քաղաքի կայազորը Ալի փաշայի գլխավորությամբ հարձակվել է Մարմաստի վրա, թողնել Թավրիզը և ուղղվեց դեպի Սալմասա: Տեղեկանալով սրբախից գործի հարձակման մասին, օսմանցիներն իսկույն «...թողեալ զպատերազմն քերդին,

¹⁶ Հ. Ն ա ղ ա ղ ա ն, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, Եր., 1961, էջ 199:

¹⁷ Ե Ր Ի մ ի ա Զ Ե օ մ ի ի ր Ե ն ա մ, Պատմություն համառօտ Դ-ն տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն, Եր., 1982, էջ 212:

¹⁸ Պատմություն Մուսքել վարդապետի Դարիժեցու, Վաղարշապատ, 1896, էջ 568 (այսուհետև՝ Դավրիժեցի)

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 23:

²⁰ Լ. Դ ա ն ի ղ յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 65:

²¹ Դ ա վ Ր ի ժ Ե ց ի, էջ 18:

²² Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, կազմեց՝ Հ. Փափագյան, պր.2, Եր. 1959, էջ 80:

դարձան և եկին մերձ ի գիտն Սօֆիան»:²³ Դա ինտրիկ, չի նշանակում, թե շահն ազատ թողեց քաղաքը: Հիշենք, որ շահի առաջնահերթ խնդիրը Թավրիզի գրավումն էր:

Սոֆիանի դաշտում՝ Թավրիզից ոչ շատ հեռու, իրանական բանակը թուրքերին պարտության մատնեց: Այի փաշան անձնատուր եղավ: Սոֆիանի ճակատամարտը, որ տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 29-ին, մանրամասնությամբ նկարագրված է ինչպես Դավրիժեցու մոտ, այնպես էլ սրբախաչական ու թուրքական սարքյուններում:²⁴

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ այս ճակատամարտը, որտեղ «յանդուզն բախմամբ» իրար դեմ ելան բշնառի բանակները²⁵ կարևոր նշանակություն ունեցավ ռազմական հեռագու գործողությունների ծավալման ուղղությամբ: Այս հաղթանակը կտրուկ բարձրացրեց Շահ Աբասի հեղինակությունը: Այնուհետև շահը կրկին շարժվեց Թավրիզ և կարճատև պաշարումից հետո 1603թ. հոկտեմբերի 21-ին գրավեց այն: Սակայն սարքյունների տվյալների համեմատությունից այքի է զարմում այն, որ միևնույն իրադարձությունները նկարագրված են տարբեր լույսի տակ՝ պայմանավորված արքյուրի հեղինակի դիրքորոշմամբ:²⁶ Միայն Դավրիժեցին է, որ անկողմնակալ կերպով նկարագրում է տիրող մթնոլորտը և տալիս իրադարձությունների առավել կարևոր դրվագները:

Վիճակաբույց է այն հարցը, թե Թավրիզի գրավումը մախթոնի²⁷ է Սոֆիանի ճակատամարտին, թե՞ հաջորդել: Իրականում Թավրիզի գրավումն ընդմիջվել է Սոֆիանի ճակատամարտով, որը հաջորդել է քաղաքի և մախթոնի նրա քերդի գրավմանը: Դավրիժեցին նշում է, որ շահը Թավրիզ գալով. «եթող զքաղաքն» և զմաց օսմանցիներն դեմ պատերազմելու Սոֆիանում:²⁸ Դա ինտրիկ չի նշանակում թե շահն ազատ թողեց քաղաքը, քանի որ շահի առաջնահերթ խնդիրը Թավրիզի գրավումն էր: Քաղաքն անցնում է սլաքսիկների ձեռքը, որոնք տնօրինում էին քաղաքի անցուղարձը: Պարսիկները փայտյուն ընդունելություն են գտնում Թավրիզի բնակչության կողմից, «այինչ դժվարությամբ էլ ընդ առաջ նայն արշաւանացն նորա,- գրում է Հ. Տեր-Հովհանյանը, հենվելով Դավրիժեցու տվյալների վրա. «..մտեալ Շահ-Աբասայ ի Դաւթէժ յետ հնազանդեցուցանելոյ զքաղաքն, փութացաւ յօգնութիւն Դաւիթսան ամիրային, և ի դաշտին Սոֆիանոյ պատերազմաւ հանդիպելալ Ալիիաշային՝ յադրեաց նմա»:²⁹

Թավրիզում եղած ժամանակ շահն Ամիր-Գուսնա խանին ուղարկում է Գանձակ՝ կանխելու համար այնտեղից սոյաակող ամեն մի վտանգ: Խանն այդ շրջանը հյոռ ճարակ դարձրեց և մեծ թվով մարդկանց կոտորեց: Ուշագրավ է այն համադամանքը, որ Ջաքարիա Քանաքեռցին դրվատանքով է խոսում Ամիր-Գուսնա խանի մասին, ներկայացնում նրան դրական գծերով: Ըստ նրա խանը քաջ և անվեհեր մի մարդ էր, պատերազմների մեջ արի և ամահ, եռանդուն շինարար էր և հայ ժողովրդի բարեկամ: Արաբաստյան երկրի բնակչության (հայերի-Ա.Գ.) թիվը ավելացնելու համար այս խանը արշավանքներ էր կազմակերպում Հայաստանի թուրքահայատակ գավառներ և այլուտեղից մեծ քանակությամբ բնակիչներ բերում ու բնակեցնում այստեղ:³⁰

Ամիր-Գուսնա խանին համձնարարված էր կազմակերպել Երևանի մահաճգի բնակչության գաղթը: Խանը շահագրգռված չէր ամայացնելու իր իշխանության ներքո գտնվող երկիրը, որն իր հայ բնակչությամբ մեծ եկամուտներ էր բերում:

Հայկական վաճառաշահ քաղաք Ջուղայի բնակիչները, որոնք իրենց տնտեսական ու այլ շահերով կապված էին Սեֆյան տերության հետ, ապստամբեցին օսմանցիների դեմ, վճռեցին թուրքական կալազորին և չտեսնված հանդիսավարությամբ ու հյուրասիրությամբ ընդունեցին Իրանի շահին՝ նրան համձնելով քաղաքի արժաթյա բանալիները: Շահ Աբասը անտեսական ու քաղաքական նկատառումներով շատ քարյացկամ վերաբերվեց ջուղայեցիներին և հովանավորեց նրանց: Խոջաների կողմից

²³ Դա վրիժեցի, էջ 19:

²⁴ Լ. Դա մեհդյա մ, նշվ. աշխ., էջ 69-70:

²⁵ Դա վրիժեցի, էջ 19:

²⁶ Լ. Դա մեհդյա մ, նշվ. աշխ., էջ 70-71:

²⁷ Նայմը:

²⁸ Հ. Տեր-Հովհանյան, Պատմութիւն Նոր Ջուղայոյ, որ յՄսրահան, հ. 1, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 12:

²⁹ Ջաքարիա Սարկիսյան, Պատմագրութիւն, հ. 1, Վաղարշապատ, 1870, էջ 45-47 (այսուհետև՝ Ջաքարիա Սարկիսյան)

Շահ Աբասին ցույց աված մնան ընդունելությունը պատահական չէր: Աբասիի հովտի Ջուղա, Ագուլիս, Մեղրի, Շոռոք և այլ ավաններ ու գյուղեր, իբրև «խաս» (արտոնյալ, չհարկվող - Ա. Գ.) վայրեր, ազատվում էին այն տուրքերից, որ հարկադրաբար վճարում էին թուրքական իշխանություններին: Թուրքերի օրոք հայ ծնողները պարտքերի հատուցման համար հարկադրված էին վաճառել մաս իրենց զավակներին:³⁰ Պատահական չէ, որ Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում շահի ամուրը հիշատակող մի հեղինակ նշում էր. «Երանի թե քազադրեալ ի վերա մեր գնա տեսանեինք»:³¹ Շահը մեկն էր այն արևելյան բռնակալներից, որոնք մեծ ժողովրդակամություն էր վայելում նրանով, որ նվաճումները միաժամույն էին շինարարական աշխատանքների հետ. կարգի էր բերում հաղորդակցության ուղիները, կառուցում էր կամուրջներ և հովանավորում էր արհեստն ու առևտուրը:³²

Նախքան Թավրիզից մեկնելը Շահ Աբասը Ջիլֆիդար խանին մեծ գորքով ուղարկեց Նախիջևանը գրավելու: Օսմանցիները սկզբում փորձեցին դիմադրել, սակայն, երբ իմացավ, որ շահը արդեն հասել է Ջուղա, թողեցին քաղաքն ու հեռացան: Թուրքերը դարձյալ նահանջեցին, այս անգամ՝ դեպի Երևան: Զաղաքի տեղական բնակիչները, մաս կալազորի զինվորները, հայատակվեցին պարսիկներին և պատրաստակամությամբ հայտնեցին ծառայելու շահին:³³

Մի շարք աղբյուրներ պնդում են, որ շահը, Նախիջևանը գրավելով, կոտորածի ու կոտորածի է ենթարկում այն:³⁴ Մյուս տեղեկությունը չի հաստատվում Դավիթժեցու կողմից և հավանաբար միակողմանի բնույթ է կրում: Նախիջևանը խաղաղ կերպով հանձնելու փառսին հանդիպում ենք մաս Իսքանդար Մուշու մոտ և թուրքական աղբյուրներում:³⁵

Նախիջևանից հեռացած թուրքական զինվորները կենտրոնացան Երևանում, որը օսմանցիների գլխավոր ռազմական հենարանն էր և պատրաստվեցին լուրջ դիմադրության: Ինչպես նշում է Առաքել Դավիթժեցին, շահը Երևան հասնելուն պես պաշարում է բերդը: Այստեղ մա ձեռնամուխ է լինում գործի համախմբմանը՝ Արարատյան երկրի գյուղերից մեծ քանակությամբ բնակիչների միացնելով իր բանակին: «Եւ ի ժամ պատերազմին, յորժամ երիշ (յարձակումն) առնէին և կամ զսիրայն ի վեր քշէին, զբրիտոննայն յառաջ խաղաղուցեալ ընդդէմ երոյ և սրոյ մատուցանէին, որովք կոտորեալք լինէին ազգն հայոց յերկուց կողմանց՝ յառաջուտ յօմանցուց և յետուստ ի Պարսից»:³⁶ Շահ Աբասը նախապես ինչպե՞ս էր բանակի կարիքները և մեքք ընդ մեքք փորձում էր մաս քանակություններ վարել օսմանցիների հետ, բերդին խաղաղ կերպով տիրելու համար:³⁷ Իսկ Երևանի բնակչությունը քարյացական էր տրամադրված (ինչպես և պետք էր սպասել) և հանդիսավոր ընդունելություն է ցուցաբերում շահին:

Երևանում գտնվող թուրքական զորքը ամիսներ շարունակ համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս: Բերդի պաշարման ժամկետների հաքցում նկատելի են տարածայնություններ տարբեր աղբյուրների հաղորդումների մեջ: Ըստ Դավիթժեցու՝ պաշարումը տևել է ութ ամիս և միայն իններորդում է բերդը հանձնվել: Նույնի մասին է վկայում մաս մի անանուն ժամանակագրությունը, որի համաձայն՝ շահը մեծ բանակով եկավ Արարատյան երկիր, «պաշարեաց զդեհակն նոցա ութ ամիս և էստ գնայ»:³⁸ Օտարալիզու աղբյուրներում նշվում է մաս վեց կամ յոթ ամիս տևած պաշարման մասին:³⁹ Աղբյուրների մյուս տվյալների տարբերությունների հետևանքով հետազոտություններում ևս այս հարցի կապակցությամբ տարբեր ժամկետներ են նշվում՝ 6-9 ամիս:

³⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Եր., 1972, էջ 95:

³¹ Մատենադարան, ձեռ. N 2845, էջ 267 բ:

³² Լ և ո, Երկրի ժողովածու, հ. 3, գիրք 1, Եր., 1969, էջ 224-225:

³³ Դ ա վ բ ի Ժ հ ց ի, էջ 21:

³⁴ Հ. Ն ա ք ա ղ յ ա ն, մշվ, աշխ., էջ 202:

³⁵ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց՝ Ա. Մախրաստյան, հ. II, Եր., 1981, էջ 71:

³⁶ Դ ա վ բ ի Ժ հ ց ի, էջ 26:

³⁷ Ա. Մ ա ֆ ա ս ա յ ա ն, մշվ, աշխ., հ. Բ, էջ 87-89:

³⁸ Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. 1 Եր., 1954, էջ 179:

³⁹ Ա. Մ ա ֆ ա ս ա յ ա ն, մշվ, աշխ., հ. Բ, էջ 89:

Ռազմական գործողությունները գնալով ավելի լայն չափեր էին ընդունում և ընդգրկում էին հսկայական տեղիություններ: Թուրքական զորքերը, սակավաթիվ լինելով, գրեթե ամենուրեք անցան պաշտպանության և փակվեցին բերդերում: Նման վիճակը պայմանավորված էր Թուրքիայի ներքին ու արտաքին ծանր դրությամբ: Նրա զորքերի մի մասը զբաղված էր ջալալիների ապստամբությունները և երբեմն ծագող զինվորական խռովությունները ճնշելու գործով: Այս մասին Գրիգոր Դարանադցին գրում է. «Եւ այս սուլթան Մուհամմասիս անեղզութենէն երեկ Շահ Ալասան՝ պարսից թագաւորն, քազում աշխարհի բերդունայք եւ քաղաքունայք եւ քազում գաւառք ի մէկ ասարդն միջումն գամէնքէ էտո՝ վասն անտէրունչ լինելով աշխարհացն, որ էր թվ. ՌՃԲ (1604)»:⁴⁰ Այժմ արդեն իրանական զորքերը վաբժվել էին հաղթել թուրքերին և նրանցից չէին փախչում, ինչպես առաջ: Թուրքական զորքն այնքան էր բարեխալվել, որ նրա առանձին զորամասեր ծառայության էին մտնում Շահ Աբասի մոտ:

9 առիթս համառորեմն դիմադրելով պարսիկներին՝ Երևանի օսմանյան կայազորը 1604թ ամռանը տոնիված եղավ անձնատուր լինել: Դրանից հետո Շահ Աբասի հրամանով բերդը ավելեց, հրկիզվեց ու հողին հավասարվեց: Երևանի գրավումը թավականին դժվարություններ է պատճառել պարսիկներին, հարկ է եղել համալրել քանակը և անգամ ուժեղացնել հրետանին: Երևանը գրավելուց հետո շահը հմարավորություն տվեց քաղաքի քնակիչներին ու զինվորներին՝ որոշելու իրենց բախտը. ով կցանկանար կարող էր մնալ քաղաքում՝ շահի տիրապետության տակ, իսկ ով չէր ցանկանա, կարող էր հեռանալ: Թուրքական զինվորների մի մեծ խումբ (մոտ 5000 մարդ), շահի թույլտվությամբ, Մուհամմեդ փաշայի զլխավորությամբ, հեռացավ իր հայրենիքը:⁴¹ Այս փառադը հաստատում է նաև Ջաքարիա Մարկավազը և նշում թե հետո ինչպիսի նեմզություններ են վարվում պարսիկները թուրքերի նկատմամբ. «Եւ նորա առին ցզէն Նուր-թուգայ փաշային, և ելին ի գնալ: Իբրև գնացին կէս առուր ճանապարհ, նեմզաւոր ազգն Պարսից գնացին զկնի նոցա, և կուտորեցին գնոտս, և յափշտակեցին զինչսն»:⁴²

Հակառակ Սեֆյան Իրանի հաջողությունների՝ Բարձր Դուռը ծանր ճգնաժամի մեջ էր: Այդ օրերին մահացած սուլթան Մուհամմադին (1595-1604) փոխարինել էր նրա մանկահասակ որդին՝ Ահմեդը: Երկրում շարունակվում էին երկպառակությունները, մի շարք մահաճգնեքում իշխանությունը փաստորեն գտնվում էր ջալալիների ձեռքում: Այս ամենը, անշուշտ, խանգարում էր հակառակորդի դեմ անհրաժեշտ ուժեր կենտրոնացնելուն, նաև Երևանի բերդում պաշարված թուրքական զորքերին որևէ օգնություն ցուցաբերելուն:

Խոսելով բերդի համձնաման գործում վերոհիշյալ համգամանքների խաղաղած դերի մասին, Առ. Դավրիժեցին նշում է նաև օսմանյան զորքի պարտության օրջնկովի պատճառները, կապելով դրանք երկրի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին դրության հետ:⁴³ Պարսիկների հաղթանակների մեջ, անտարակույս, իր զգալի դերն է ունեցել նաև Կախեթի Ալեքսանդր Բ և Քարթլիի Գեորգի Ժ թագավորների ցույց տված օգնությունը:⁴⁴

Երևանի գրավմամբ ապանդվելով իր թիկունքը՝ Շահ Աբասը շարժվեց դեպի Կարս և պաշարելով բերդը, շատ չանցած գրավեց այն:⁴⁵ Այսպիսով Շահ Աբաս Ա-ի արշավանքի առաջին փուլն արդեն ցույց տվեց, որ «փրկարար» շահն իր հետագև ծրագրերն ունի: Անշուշտ, Երևանի գրավումով չի ավարտվում «ծառանգական հողերի» խնդիրը, քանզի դեռ շատ շրջաններ՝ խոշոր քաղաքներով (Գանձակ, Շամախի և այլն) շարունակում էին մնալ թուրքական իշխանության ներքո:

⁴⁰ Դ ա թ ա ն ա ղ ց ի, էջ 14:

⁴¹ Ա. Ս ա ֆ ր ա ս ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 75: Դավրիժեցի, էջ 24-25: Միայն ի տարբերություն Փեչևեհի՝ Դավրիժեցին գրում է, որ հետագող զինվորների հետևից պարսկական ջոկատներ գնացին, որոնք ճանապարհին հարձակվելով նրանց վրա, մի մասին սպանեցին, իսկ մյուս մասին ցրեցին՝ մեծ ափսոս բերեցին:

⁴² Ջ ա ք ա ռ ի ա Մ ա ռ կ ա վ ա գ, հ, Բ, էջ 12:

⁴³ Դ ա վ ր ի ժ ց ց ի, էջ 99-100:

⁴⁴ Լ. Մ ի ի թ օ ն ք - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ, Բ, եր., 1936. էջ 112, 139:

⁴⁵ В. Б а в у р т я в, Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, Ер., 1969, стр. 10-11:

Մուլթան Անմեղի գահ բարձրանալուց հետո ամոժամանակ հնարավոր եղավ դադարեցնել արքունական երկպառակությունները և քանակ ուղարկել Իրանի դեմ՝ Մինան փաշա Ջղադի-գադեի /Չիկալա/ գլխավորությամբ։ Սա, շարժվելով դեպի արևելք, հասնում է Էրզրում, որտեղ համալրում ու կարգի է բերում բանակը և արշավում է ընդդեմ Ըահ Աբասի։⁴⁶ Վերջինս խմանալով թուրքական մեծ բանակի առաջխաղացման մասին և հաշվի առնելով, որ ինքը չի կարող բաց ճակատամարտ տալ օսմանցիների հետ, որոշում է մահանջել։⁴⁷ Ահա այդ ժամանակ Ըահ Աբասը իդանում է մի սաքսափելի միաց։ Նա որոշում է ամայացնել ու անապատի վերածել Իրանի և Թուրքիայի միջև ընկած Հայաստանի մի շարք մահանգներ ու շրջաններ, տեղահան անել ու Իրան գաղթեցնել նրանց բոլոր բնակիչներին։ Այս միջոցառումը հետապնդում էր և՛ ռազմական, և՛ տնտեսական նպատակներ. ամայի ընդարձակ տարածություն տեղծել արշավող թուրքական բանակի առջև ու դրանով դժվարացնել նրա պարենավորումը, իսկ հայ գաղթականությանը Իրան տեղափոխելով՝ նպաստել Իրանի անտեսական կյանքի զարգացմանը։⁴⁸ Չնայած այս անմախքնաբան ձեռնարկման շատ մեծ մասշտաբին և պարսիկների տրամադրության տակ եղած շատ կարճ ժամանակին, այնուամենայնիվ Ըահ Աբասի մեծ արևելյան բռնակալին հաջողվեց իրականացնել իր հրեշավոր ծրագիրը։

Շուտով լուր ստացվեց, որ թուրքական բանակը հասել է Կարս։ Ըահ Աբասը հրամայեց արագացնել բռնագաղթը։ Ջուղայի բնակիչներին ևս հավաքեցին Արաքսի ափը՝ դեպի Իրան բռնագաղթեցնելու համար։ Ստեղծվեց լուրջ ու ծանր դրություն։ Երբ իրանական բանակն արդեն Արաքսի ափին էր, օսմանյան բանակը հասավ Նախիջևան։ Ըահ Աբասը հրամայեց ոչ մի միջոցի առջև կանգ չառնելով գաղթականությանն անցկացնել Արաքսի հարավային ափ, քանի դեռ օսմանցիները չէին հասել։ Այսպիսով, սկսվում է թուրք-իրանական պատերազմում հայության համար ամենաաղերքալիկ ու հրեշավոր միջադեպը, որպիսին երբևիցե տեղի է ունեցել պատմության մեջ։

Երբ թուրքական բանակը Մինան փաշայի գլխավորությամբ հասավ Արաքսի ափը, ժողովուրդը և իրանական բանակն անցել էին գետը և քավականին հեռացել, իսկ Ըահ Աբասը մեկնել էր Թավրիզ։ Մինան փաշան չհամարձակվեց հետապնդել իրանական բանակին։⁴⁹ Ուստի թուրքերը շարժվեցին Վան՝ այնտեղ ձմեռելու։ Մինան փաշան դիմում է ջալալիների օգնությանը։ Դարանաղցին նշում է, որ ջալալիների առաջնորդները համաձայնվում են Մինան փաշայի առաջարկին և դաշինք են կնքում նրա հետ պարսկական պատերազմին մասնակցելու համար։⁵⁰ Այստեղից պարզ երևում էր, որ թուրքական կառավարությունը լավ վիճակից չէ, որ դիմում էր ջալալիների օգնությանը։

Սակայն Թուրքիան չէր հրաժարվել իր նվաճողական ծրագրերից և մտադիր չէր անպատասխան թողնելու Իրանից կրած պարտությունը։ 1606թ. Ավստրիայի հետ համաձայնագիր կնքելով և նշանակալից ուժեր հավաքելով՝ նա փորձեց 1608-1612թթ. ընթացքում վերականգնել մինչև վերջին պատերազմը եղած դրությունը։ 1610թ. օսմանյան մի մեծ բանակ ջալալիներին հաղթող մեծ վեզիր Մուրադ փաշայի հրամանատարությամբ կրկին արշավում է Մեֆյան տեղության դեմ և հասնում Թավրիզ։ Մուրադ փաշան հեշտությամբ մանում է Թավրիզ, որովհետև իրանական բանակը հեռացել էր այդտեղից։ Թուրքական աղբյուրների վկայությամբ՝ օսմանցիները ավերում ու հրդեհում են քաղաքը։⁵¹ Իրականում, ըստ հայկական աղբյուրների, թուրքերը հեռանում են Թավրիզից և վերադառնում են Ամիդ (Դիարբեքիր)՝ ձմեռելու։ Դրանից հետո, չցանկանալով շարունակել պատերազմը, Մուրադ փաշան և Ըահ Աբասը սկսում են հաշտության բանակցությունները։ 1612թ. Իրանի և Թուրքիայի միջև, հօգուտ Մեֆյանների,

⁴⁶ Ղ. Փիքդալեմյան, Նշխարք պատմութեան հայոց, հ, 2, էջ 363, Մատենադարան, ձեռ. N 4515:

⁴⁷ Մատենադարան. ձեռ. N 510, էջ 74 ր:

⁴⁸ Ա. Արքանահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթականների պատմության, հ. Ա, Եր., 1964, էջ 251:

⁴⁹ Դավիթ ժեցիկ, էջ 56:

⁵⁰ Դարանաղցի, էջ 13:

⁵¹ Ա. Սաֆրաստյան, Ողջ. աշխ., էջ 114:

կնքվեց հաշտության պայմանագիր:³² Երկու երկրների միջև վերականգնվում են սուլթան Սուլեյմանի և շահ Թահմազի միջև որոշված սահմանները: Այլ կերպ ասած Բարձր Դուռը ստիպված էր զիջել և տարածքային հարցերում համաձայնություն տալ 1555թ հաշտության պայմանագրի վերականգնմանը:

Այս անգամ պայքարն ավարտվեց Իրանի հաղթանակով, և չնայած 1612թ. հաշտությունը միառժամանակ վերջ տվեց արյունահեղությանը, բայց հիմնովին չլուծեց Թուրքիայի և Իրանի միջև զոլություն ունեցող հակասությունները: 1603-1612թթ պատերազմը (ինչպես և թուրք-իրանական մյուս պատերազմները) տնտեսական աղետներ պատճառեցին հայ ժողովրդին: Այսուհանդերձ վերոհիշյալ հաշտությունը մահ բարեբախտություն էր նրա համար, որովհետև հնարավորություն էր տալիս թեկուզև մասամբ ապարհներու իր խոր վերքերը:

ОСВЕЩЕНИЕ ТУРЕЦКО-ИРАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НАЧАЛЕ XVII В АРМЯНСКИМИ ИСТОЧНИКАМИ

Резюме

А. Гаспарян

Основные вопросы истории Османской Турции и Сефевидского Ирана нашли свое отражение исключительно в трудах армянских историков. Эти первоисточники отличаются не только тем, что включают очень объемный материал по истории двух соседствующих государств, но и тем, что содержат достоверную и объективную информацию.

В XVI-XVII веках между Турцией, возглавляемой султаном, и Ираном, под предводительством шаха, шла напряженная военно-политическая борьба за гегемонию на Ближнем и Среднем Востоке.

Аракед Даврижеци, Григор Даранагечи, Закария Канакерци и другие армянские историки приводят достоверные данные касательно этой эпохи. Армянские историки относились к приводимым фактам с осторожностью, проверяя их достоверность в сравнении с иноязычными источниками и даже подвергая их определенной критике.

³² Վ. Բարսեղյան, Իրանի շյուր, Եր., 1999, էջ 121: